

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ДЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
ЭТНОЛОГИЯ ЖАНА АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

Д 07.23.671 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

**Кол жазма укугунда
УДК: 31:316.3:316 422:947.1(575.2)**

Пасанова Клара Балтабаевна

**САЛТТУУ КЫРГЫЗ КОМУНУН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШҮНҮН
ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ**

(XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы)

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Кыргызстан тарыхы жана археология, этнология кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: **Алымбаев Жээнбек Байыскулович,**
тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин гуманитардык факультетинин тарых бөлүмүнүн башчысы

Расмий оппоненттер: **Эсенкулов Нурмамат Жокенович**
тарых илимдеринин доктору, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин фундаменталдык илимдер институтунун директору
Бедельбаев Аскарбек
тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу институтунун Кыргызстандын тарыхы кафедрасынын профессору

Жетектөөчү мекеме: А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин Тарых кафедрасы. Дареги: 723500, Ош шаары, Н.Исанов көчөсү.73

Диссертация 2024-жылдын 29-ноябрында саат 13.00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Джамгерчинов атындагы Тарых, этнология жана археология институтуна караштуу тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча Д 07.23.671 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547. Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/072-7sm-mcz-hia>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Жибек Жолу пр. 394) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720010, Бишкек ш., Чүй пр. 265а) илимий китепканаларынан, ошондой эле КРП Улуттук аттестациялык комиссиянын https://vak.kg/d_07_23_671/ сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 29-октябрында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору**

Карыева А. К

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Эгемендүүлүктүн доорунда рынок экономикасынын, жеке менчик мамилелеринин өнүгүшү менен Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшү ири өзгөрүүлөргө дуушар болуп, жаңы социалдык катмарлар жаралып, алардын өз ара мамилелери динамикалдуу түрдө өнүгүп жаткан мезгили. Эгемен Кыргызстандын социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр, XIXк. экинчи жарымы XXк. башындагы салттуу кыргыз комунун түзүлүшүндө болуп өткөн тарыхый мезгилдин тажрыйбасын гана эске албастан, элдин менталитетин түшүнүүгө, аталган маселени жаңы тарыхый позициядан изилдеп, баа берүү тарых зарылдыгын жаратып олтурат. Аталган тарыхый доордогу салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформациялануу процессин изилдөөнүн актуалдуулугу төмөнкү бир катар себептер менен түшүндүрүлөт:

Биринчиден, революцияга чейинки доордо салтуу кыргыз коомунун түзүлүшүн чагылдырган изилдөөлөргө, тарыхый булактарга жаңы тарыхый таризде талдоо жүргүзүү талабынын жаралгандыгы.

Экинчиден, XXк.80-жылдарынын аягына чейин эл аралык илимий изилдөө практикасында эки концептуалдык методологиялык ыкма (подход) үстөмдүк кылып келгендиги белгилүү: “таптык” жана “стратификациялык”. Ал эми советтик тарыхнаамада болсо коомдун социалдык түзүлүшүн аныктоодо марксистик-лениндик теорияга негизделген “таптык” ыкма үстөмдүк кылганы белгилүү. Аталган таптык ыкма коомдогу таптык белгилерге ээ болбогон: чайрикер, мандикер, жарды, жалчы ж.б. ушул сыяктуу топтордун бар экендигин эске алган эмес. Тарыхта совет мамлекетинин “таптык” саясаты трагедиялуу социалдык окуяларды жараткандыгы белгилүү

Үчүнчүдөн, учурдагы гуманитардык илимде коомдун социалдык түзүлүшүн аныктоодо коомдук-экономикалык формациялык түшүнүктөрдөн эмес, стратификациялык методун колдонуу аркылуу коомдун социалдык түзүлүшүнө баа берүү жаңы талабы катары каралып жаткандыгында. “Страт” термини геологиялык түшүнүк, «катмар» дегенди түшүндүрөт. Стратификациялык теория боюнча адам баласынын социумунда страттар-профессионалдык кесиби, билими, этникалык, демографиялык, гендердик белгилери боюнча, аймактык жайгашысуу (шаардык, айылдык) ж.б. критерийлер боюнча айырмаланышы мүмкүн. “Страт” түшүнүгү «тап» түшүнүгүнө караганда ийкемдүү келип, өзүнө кеңири коомдук кубулуштарды камтып, аларга кеңири анализ жүргүзүүгө мүмкүндүк жаратат.

Төртүнчүдөн, колониалдык доордогу салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялануу маселеси чарбалык өзгөрүүлөрдүн, акча-товар, соода мамилелеринин ж.б. тармактагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнүн натыйжасын жаңы социалдык катмарлардын жаралышына шарт түзгөндүгүн изилдөө маселенин актуалдуулугун шарттаган факторлор болуп саналат.

Демек, стратификациялык метод адамзаттын социумун тарыхый өнүгүшүнүн ар бир этабында социалдык турмуштун толук картинасын калыбына

келтирүүгө мүмкүндүк жаратат. Жогорудагы тыянактарга таянуу менен салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүндөгү өзгөөлөрдү жаңы концептуалдык-методологиялык таризде баа берүү изилдөөнүн актуалдуу экендигин айгинелейт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш демилгелүү эмгек болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты: Илимий изилдөөнүн максаты XIXк. экинчи жарымы- XXк. башындагы салттуу кыргыз коомундагы социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүн изилдөө.

Коюлган максатка жараша, төмөнкүдөй **милдеттер** коюлат:

1. -илимий маселенин изилденүү деңгээлине анализ берүү;
2. -илимий маселенин булактык базасына, изилдөө ыкмаларына, трансформациялык процесстин методологиясына талдоо жүргүзүү;
3. - салттуу кыргыз коомунун социалдык-экономикалык түзүлүшүнүн төмөнкү тармагындагы:
 - салтуу жер иштетүүчүлүктөгү;
 - отрукташуу процессиндеги;
 - акча-товар мамилелериндеги трансформациялык процесстерге анализ жүргүзүү.
4. -салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү:
 - “ак сөөк” катмарларынын;
 - букара катмарларынын арасындагы трансформациялык процесстерине талдоо жүргүзүү.
5. -трансформациялык процесстердин жыйынтыктарына баа берүү.

Изилдөөнүн мезгилдик алкагы: Илимий эмгектин хронологиялык чеги катары XIXк. экинчи жарымы - XXк. башын кароого болот. Анткени Кыргызстандын Россия империясына каратылышы менен саясий, социалдык-экономикалык, маданий тармактагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнүн натыйжасында салтуу кыргыз коомуну трансформацияланууга дуушар болду

Изилдөөнүн илимий жаңылыктары:

1. Диссертациялык эмгектин илимий жаңылыгы катары постсоветтик доордун тарыхнаамасында изилдөөнүн көз жаздымында калып келген илимий маселенин коюлушу жана анын чечилишине аракет жасоо. Диссертант илимий маселенин толук чечилишине талапкер катары карабастан, постсоветтик доордун тарыхнаамасынын практикасында алгачкы ирет салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн структурасын, социалдык стратификация теориясына таянуу аркылуу жаңы концептуалдык-методологиялык позициядан изилдөөгө аракет жасалды.

2. -изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары диссертациялык эмгекте системалык метод колдонуу аркылуу, коомдун социалдык түзүлүшүнүн трансформацияланышын, коомдогу социалдык катмарлардын өз ара байланышы, алардын ич ара аракеттеринин тынымсыз өнүгүшүнүн

жыйынтыгы катары бааланып, ар бир социалдык катмарларга тарыхый анализ берүү аракети жасалды.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациянын материалдарында камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн. Кыргызстандагы жогорку окуу жайларынын тарых адистиги бөлүмдөрүндө “Кыргызстан тарыхы”, “Кыргызстан тарыхынын тарыхнаамасы”, предметтери боюнча лекциялык материалдарга тарыхый, тарыхнаамалык булак катары колдонууга мүмкүндүк берет.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Көчмөн коомдогу социалдык катмарлардын жаралуу процессин кыргыздардын урук-уруулук патриархалдык коомдук мамилелерден улам жаралаган, узак тарыхый процессти өз ичине камтыган тарыхый процесс катары кароо зарыл

2. Колониалдык доордогу салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү социалдык катмарлашуу тышкы трансформациялык факторлордун таасири астында жүргөн. Тышкы факторлорго Россия империясынын жаңы административдик башкаруу системасынын киргизилиши, оторлоштуруу саясаты, жер маселесин атоого болот.

3. Колониалдык бийлик «ак сөөк» катмарлардын функцияларын чектөөгө багытталган «Жоболорду» кабыл алуу менен алардын коомдогу ээлеген ордун, салтуу милдеттерин чектөөгө, жоюуга карата саясаттын ишке ашырууну көздөгөн

4. Колониалдык доордогу социалдык түзүлүштүн өзгөрүү процессин учурдагы илимдеги актуалдуу теориялардын бири катары каралып жаткан стратификация теориясына таянуу аркылуу, социалдык түзүлүштүн өзгөрүүсүнө анализ берүү социалдык топтордун ортосундагы өз ара мамилелерди ачып берүүгө шарт жаратат.

5. Каралып жаткан тарыхый мезгилдеги социалдык тармактагы катмарлашуунун негизги белгиси (критерийи) катары «ак сөөк» топторунун кызматтык даражага ээ болушу (болуштук, старчындык бийлик, сот бийлиги) коомдогу өндүрүш каражаттарына карата, аларды бөлүштүрүүдө өзгөчө абалды ээлешкен. Жерге, малга ж.б. менчиктин түрлөрүн өзүнө ээлик кылып алууда укуктук-абалы жогору болгон. Мындай социалдык абал алардын ич ара топторго бөлүнүшүн күчөткөн

6. Букара социалдык катмарларынын арасында жаңы социалдык топтордун жаралышы, каралып жаткан мезгилдеги акча-товар мамилеринин өнүгүшү, жер иштетүүчүлүк, мал чарбачылык ж.б. социалдык чөйрөдөгү мүлктүк теңсиздиктен улам жаралган көрүнүш.

7. Оторлоштуруу саясатынын натыйжасында жергиликтүү калк менен орус-дыйкан келгиндеринин ортосунда жаралган чарбалык, маданий, экономикалык өз ара мамилелер трансформациялык процесстин жүрүшүндө өзүнүн оң таасирин жараткан.

8. Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү XIXк.экинчи жарымы-XXк. башында жүргөн трансформациялык процесс, советтик мезгилде да уланып, бирок коомдун өзгөрүүсүнө административдик ыкма колдонулган.

Диссертациялык иштин апробацияланышы

Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, сунуштары эл аралык жана Республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды. Эмгектин мазмуну боюнча жергиликтүү жана чет элдик журналдарга илимий макалалар жарыяланды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу. Изилдөөнүн натыйжаларыата жергиликтүү жана чет өлкөлүк илимий басылмалардан жарык көргөн 6 макалада чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү.

Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, 4 баптан, 11 параграфтан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат жана 160 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделген, изилдөөнүн максаты жана милдеттери аныкталган, иштин илимий жаңылыгы, коргоого коюлган жоболор, алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү белгиленген, изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы жана диссертациянын түзүлүшү берилген.

«Илимий маселенин тарыхнаамасы» деп аталган биринчи бапта илимий маселенин совет дооруна чейинки, советтик жана постсоветтик мезгилдеги тарыхнаамасына талдоо жүргүзүлөт. Совет дооруна чейинки мезгилде кыргыздардын социалдык түзүлүшү: а) орус саякатчыларынын, Ч. Валиханов , П. Семенов, Н. Северцов , М. Венюков, Г.Бардашев, Е.Тимковский, дарыгер Ф.Зибберштейн, И.Андреев ж.б.) Колониялык доордогу административдик чиновниктердин эмгектери (А.Талызин, О.А.Шкапский, А.П.Хорошхин, Г.Загряжский ж.б.) эмгектеринде жазылган. Маселен, Ч. Валиханов саякат учурунда Ысык-Көлдүк кыргыздардын арасында жашап, алардын турмушу менен жакындан таанышып, Ч. Валихановдун эмгегинде : «Эл (сословия катмар катары эки кастага бөлүнөт: ээлик кылуучулар (владельцы), (манаптар) жана жөнөкөйлөр – «кара букаралар» – деп белгилеген. Г.Бардашев болсо кыргыздар бир канча уруулардын жана бөлүктөрдөн (уруктардан) турушкандыгын, алар манаптар тарабынан башкарылгандыгын белгилеп, эгинчилик менен көпчүлүк кыргыздар алектенишет, ал эми жакыр адамдар эгин айдашпайт, байларга кызмат кылып, жайкысын кызматы үчүн 4-6 капка чейин эгин алышат, деп, эскерип кыргыз коомунда кедей адамдарды “байкуштар” деп аташкандыгын белгилеп кеткен. Ал эми “бийлер” туурасындагы маалыматты 1825-жылы кыргыз жергесине келген дарыгер Зибберштейндин күндөлүгүндө сүрөттөлгөн.

Кыргызстан Россия империясынын курамына каратылгандан кийин социалдык түзүлүш маселеси колониялык доордогу административдик чиновниктердин эмгектеринде чагылдырыла баштаган. Алардын катарына А.Талызин, О.А.Шкапский, А.П.Хорошхин, Г.Загряжский, И.Гейер ж.б. эмгектерин атоого боло алат. Аталган авторлор кыргыздардын социалдык түзүлүшүн чагылдырууда бири-бирине үндөш маалыматтарды жазып калтырышкан. Авторлор кыргыздар социалдык жактан манаптардан жана букара катмарларынан тургандыгын белгилешкен. И.Гейердин пикири боюнча кыргыздарда өзгөчөлөнгөн ак сөөк катмарлар эч убакта болбогон. Ал эми О.Шкапскийдин маалыматы боюнча манаптардын кол алдында 100-600 түтүнгө чейинки букаралар болгон, алардын мал-мүлкүнүн толук көзөмөл кылган. Ошол эле учурда манаптар өз карамагындагы букараларды коргоого милдеттүү болгондугун белгилеп өткөн. А. Хорошхин болсо «кыргыздарда султандар болбойт, ак сөөк адамдарды манап деп аташат, - деп жазып кеткен. Совет дооруна чейинки авторлордун эмгектеринде кыргыздардын социалдык түзүлүшү туурасында маалыматтар учкай гана келтирилет.

Коомдун социалдык түзүлүшү, социалдык катмарлар туурасындагы маселе советтик тарыхнаамада “марксистик-лениндик теориянын таптар жана тап күрөшү” туурасындагы окуусунун негизине таянуу менен советтик илимде «тап», «тап күрөшү», ««эзүүчү тап», «эзилүүчү тап» деген түшүнүктөр кеңири орун ала баштаган. Аталган түшүнүктөрдүн жаралышына Совет бийлигинин орношу менен большевиктер партиясынын жол башчысы В.И.Ленин тарабынан жазылган макалалар себеп болгон.

20-30-жж. советтик тарыхнаамада XIXк.экинчи жарымы -XXк. башындагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү, андагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү туурасындагы маселени изилдөөгө алган бир катар эмгектер жаралды. Алардын катарына П.Кушнер, М.Ф. Гаврилов, С.Абрамзон, . П.Погорельский, В. Батраков, Б.Солтоноевдин эмгектерин атоого болот. М.Ф.Гаврилов 1927-жылы Суусамыр жергесине жасаган экспедициясынын натыйжасында кыргыз коомундагы негизги социалдык катмарларын түзүшкөн манаптар, букараларга кеңири токтолуп кеткен. Кыргыз коомундагы башкаруучу таптын өкүлдөрү болгон манаптарга токтолгон автор, алар ич ара бир канча топто бөлүнөрүн эскерет. Ал эми М.Ф.Гаврилов “Классовый состав букары горной “Киргизии” аттуу эмгегинде болсо, кыргыз коомунун эң төмөнкү катмары катары эсептелген букара, алардын курамы жана бай катмарын чагылдырууга арналган. Аталган макалада автор, букараларды төмөнкүдөй майда топторго болот: жатакчы, малай, батрак, аштыкчы. Алардын чарбалык турмушуна мүнөздөмө берип, букара катмарларынын арасында өз ара жардамдашуунун бир канча формалары өкүм сүрүп келгендигин көрсөтүп өтөт. Белгилүү этнограф С.Абрамзон кыргыздардын коомдук түзүлүшү жөнүндөгү маселеге токтолуп, XIXк кыргыздарда өндүрүштүк мамилелердин патриархалдык-феодалдык мамилелери үстөмдүк кылгандыгын белгилеп, кыргыз калкынын негизги бөлүгүн чакан малдын ээлери, букара чарбалары түзгөн. Калктын тигил же бул тобунун башында бийлер жана манаптар сыяктуу феодалдык уруулук

төбөлдөр турушкандыгын белгилейт автор. Автор көз каранды топко «букаралар» көчмөндөрдүн калың массасын түзгөндүгүн көрсөтүп, социалдык топторго: кулдар, томаяктар кирерин атап, бирок автор «кулчулук кыргыздарда кеңири таркабады» деп эскерип кеткен.

Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн сүрөттөгөн авторлордун бири Б.Солтоноев. Автор “Кызыл кыргыз тарыхы” аттуу эмгегинин “Кыргыздардын түркүмдөргө бөлүнгөнү” аттуу бөлүгүндө бай, манап, хан, бий, дыйкан, чарба, букара, кул, жана сот кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн түзүшкөн социалдык катмарлар катары сыпаттайт. Социалдык катмарларга токтолгон автор, баатырды 6 даражага, байды 4 төрт даражага, кедейди болсо: томаяк; кара кашка кедей; отунчу, суучу, “малай, жалчы”; жылкычы; “коншу-колончу”; “жакыр-кедей”; аштыкчы; койчу кедейлерге бөлүп, 8 түрлүү кедей бар экендигин белгилеп, алардын ар бирине кыскача мүнөздөмө берип өткөн.

60-80жж советтик-кыргыз тарыхнаамасында каралып жаткан мезгилдеги салттуу кыргыз коомунун түзүлүшү, трансформациялык процесстердин жүрүшү туурасында белгилүү окумуштуулар Б.Байбулатов, К. Усонбаев, М.Айтбаев тарабынан аталган маселени түздөн-түз иликтөөгө алышпаса да, анын айрым жагдайларына токтолуп кетишкен. Белгилүү окумуштуу М.Айтбаевдин эмгеги салтуу кыргыз коомундагы кыргыздардын чарбасынын негизги болгон мал чарбачылык, жерге болгон менчиктин формасы, жер иштетүү, жайыт жана эзүүчү жана эзилүүчү таптарды изилдөөгө арналган. Салттуу кыргыз коомундагы социалдык түзүлүштү аныктоодо автор, советтик тарыхнаамада калыптанган таптык позициядан карап, XIXк.аягы- XXк. башында кыргыз коому бири-бирине келишпеген эзүүчү жана эзилүүчү эки таптын өкүлдөрүнөн тургандыгын көрсөтөт. Үстөмдүк кылуучу таптар-манаптар, байлар, бийлер ж.б. өз карамагында жүздөгөн, миндеген баш мал кармашып, ошол эле учурда ири жер ээликтерине, жайыттарга ээ болушкандыгын көрсөтөт. Эзүүчү таптын өкүлдөрү катары эсептеген манап, бай, бий, дин өкүлдөрүн бир канча категорияга бөлүп карап, алардын таптык маңызын ачып берүүгө аракет жасаган.

М.Айтбаев эзилүүчү тапты жалпысынан дехкандар деп атап, алар дехкан-малчыларга, дехкан-жер иштетүүчүлөргө, биринчиси малчылар, экинчиси эгинчилер деп аташат,- деп сүрөттөйт.. Ошол эле учурда М.Айтбаев 60-80жж. советтик тарыхнаамадагы үстөмдүк кылган тап жана тап күрөшүнүн марксистик-лениндик теориясынан алыстай алган эмес. Автордун колониалдык бийликтин башкаруу системасындагы кесепеттерин ачып көрсөтө албастан: “падышачылык өкмөт башкаруу аппаратынан “туземдик өкүлдөргө” кенири укуктарды берген”,- деген пикирде болгон. Окумуштуунун мындай тыянак келишин партиянын тарых илиминдеги көзөмөлүнүн күчөгөн мезгилиндеги жаралган аргасыз пикири катары балоого болот эле.

Ал эми белгилүү окумуштуу К.Усонбаев болсо XXк. башында кыргыздардын социалдык чөйрөсү антогонисттик эки: феодалдык жана дыйкан (букара) таптын өкүлдөрүнө турушкандыгын белгилеп, “алардын

кызыкчылыктары түп тамырынан айырмаланган”, “феодалдык катмарлар жана прослойкалар өздөрүнүн экономикалык жана саясий абалына жараша-манаптарга, байларга, бийлерге, казыларга, бектерге ж.б. бөлүнүшөт” -деп жазган. Мындан сырткары аталган феодалдык катмарларга: аксакалдар, молдолор, атка минерлер, соодагерлер, сүткорлорду кошуп кеткен. К.Усонбаев эмгегинде көрсөткөн жаңы социалдык катмарлардын пайда болушу, салтуу кыргыз коомунун арасында өзгөрүү (трансформация) процессинин жүрүп жаткандыгын кабар берет.

Постсоветтик доордун тарыхнаамасында болсо, коомдун социалдык түзүлүшүн аныктоодо стратификациялык теорияга таянуу зарылдыгын белгилешип, бул багытта Т.Кененсариев, А.Арзыматова, А.Кочкунов, Ж.Алымбаевдин эмгектери жарык көрсө, ал эми С.Аттокуров, А. Джуманалиев, А. Мокеев, Д.Сапаралиев сыяктуу авторлор XVIII-XIXкк. кыргыздардын коомдук турмушу, социалдык абалы боюнча кызыктуу эмгектерди жаратышты.

А. Кочкунов «Этнические традиции кыргызского народа» аттуу көлөмдү эмгегинде кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү социалдык иерархиялык жана стратификациялык түзүлүшүнө токтолуп кыргыздардын коомдук түзүлүшүндөгү катмарларды социалдык профессионалдык белгилери боюнча айырмалоону сунуштап, кыргыздардын негизги бакубатчылык турмушунун негизги булагы катары мал, жайыт, түшүмдүү жер жана мергенчилик жайыттары болгондугун баса белгилейт. А.Кочкунов жалпысына кыргыз элинин салттуу иерархиялык түзүлүшү XIXк. патриархалдык-уруулук мүнөздө болуп, Кыргызстандын Россия империясына кошулушу, жаңы социалдык-экономикалык мамилелердин жаралышы менен кыргыздардын социалдык иерархиялык түзүлүшү маанилүү өзгөрүүлөргө дуушар болот, деген негизги тыянак келген. Автор тарабынан сунуштаган тыянак XXк. башындагы колониалдык доордогу кыргыз коомундагы болуп өткөн өзгөрүүлөргө берилген илимий баа катары баалоого болот.

Ал эми, А. Арзыматованын эмгеги болсо, XIX -XXкк. Кыргызстандагы өнөр жайдын тарыхынын теориялык-методологиялык маселелерине арналып, кыргыздардын чарбасынын структуралык-типологиялык түзүлүшүнө анализ берилет. Автордун эмгегинде постсоветтик доордун тарыхнаамасында алгачкылардан болуп, советтик тарыхнаамада үстөмдүк кылып келген айрым көз караштарга тактоо киргизүү аракети жасалат. А.Арзыматова XIX -XXкк. көчмөн чарбалардын капиталдашуусу жана ички рыноктун калыптануу маселесине токтолуп жалданма жумушчу, батрак, бай катмарларынын арасындагы мамилелерге анализ жасап, “көчмөн-кедей укуктук мамилелерге эмес, уруулук общинага байланган. Ошондуктан көчмөн-кедей общинадан алыстаган эмес, же ага каршы чыга албаган, кедей-көчмөн экономикалык, жаратылыш шартына байланыштуу өзүн, үй-бүлөсүн камсыздай албаган” деген тыянак чыгарган. Автордун жогорудагы көз караштары колдоого арзыйт жана көчмөн кыргыздардын катмарлашуу процесси патриархалдык-феодалдык

мамилелердин шартында жүрүп, ал коомдук түзүлүшкө сырткы факторлор чоң таасирин тийгизгендигин белгилеп кетмекчибиз.

Ал эми Т. Кененсариев болсо өзүнүн акыркы эмгегинде, социалдык жиктешүү маселесине токтолуп жаны рынок мамилелеринин шартында жаны социалдык катмарлардын пайда болгондугун мүнөздөгөн автор, эки топко бөлүнгөн (ак сөөк жана букара) катмарлардын ич ара бөлүнүшкөндүгүн атайт.

Салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышын чагылдырган совет мезгилине чейинки, советтик жана постсоветтик эмгектерге аналаз берип жатып төмөнкүдөй жыйынтыктарга келүүгө болот:

- Совет мезгилине чейинки доордо салтуу кыргыз коомун чагылдылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү болушкан орус саякатчылары, колониалдык доордогу чиновниктери тарабынан кыргыздардын коомдук-саясий түзүлүшүн сүрөттөшкөн. Өз алдынча эмгек жазылбаса да, кыргыз коому ак сөөк жана букара катмарынан турушкандыгын белгилеп кетишкен. Кыргызстандын Россиянын курамына киргенден кийинки, өзгөчө көчүп келүү саясатынын жүргүзүлүшү менен саясий, социалдык-экономикалык, маданий турмуштагы өзгөрүүлөргө байланыштуу салтуу кыргыз коомунун өзгөрүүсү, жаны социалдык катмарлардын пайда болушу учкай сүрөттөлгөн.

- Советтик тарыхнаамада салтуу кыргыз коомунун түзүлүшү боюнча бир топ илимий эмгектер жаралган. 20-30жж. П.Кушнер, М.Ф.Гаврилов, С.Абрамзон сыяктуу изилдөөчүлөр XIX к. аягы XXк. башындагы кыргыздардын социалдык түзүлүшү, боюнча этнографиялык, социологиялык экспедицияларды жүргүзүлүп, манап, бай, букара катмарларына байланыштуу маанилүү материалдар чогултулган.

- Кыргыз тарыхчысы Б.Солтоноев тарабынан болсо, оозеки, элдик материалдарга таянуу аркылуу социалдык катмарларды бир канча топторго бөлүп караган. Бирок, эмгекте социалдык катмарлардын трансформациялануу процессинин жүрүшүн илимий нукта чагылдырылган эмес.

- 50-80жж аралыгында советтик-кыргыз окумуштуулар Б.Байбулатов, М.Айтбаев, К.Усонбаев ж.б. эмгектеринде социалдык катмарлар боюнча кызыктуу тарыхый материалдар топтолгон, бирок, тарых илиминде үстөмдүк кылган идеологиялык көзөмөл “бай-манаптарды” буржуазиялык элементтер, антогонисттик таптын өкүлдөрү, аларды тап катары жоюлушу керек” деген марксистик-лениндик теорияга жараша баа беришкен.

- Салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү боюнча стратификация теориясына таянуу зарылдыгын А.Кочкунов, Т.Кененсарие, Ж.Алымбаев ж.б. тарабынан козголуп, тарыхнаамага жаңы сунуштар берилген. Этнографиялык багытта А.Кочкуновдун пикирлери баалуу. Бирок салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформацияланышы өз алдынча изилдөөгө алынган эмес.

- А.Арзыматованын эмгегинде XIX-XXкк. кыргыздардын чарбасынын структуралык-типологиясына анализ жүргүзүлүп, жаңы көз караштар сунушталган, бирок автор, стратификация маселесин өз алдынча изилдөөнү максат кылган эмес.

“Илимий маселенин булактык базасы жана методдору” деп аталган экинчи бапта илимий эмгектин булактык базасына, методдоруна жана социалдык түзүлүштүн трансформациялануусунун методологиялык маселелерине анализ жүргүзүлөт. Тарыхый булактар өзүнүн мазмуну, көлөмү, сакталуу мүнөзү боюнча айырмалангандыктан аларды шарттуу түрдө бир канча топторго бөлүп каралат.

Биринчи, топтогу тарыхый булактарга архивдик булактарды кошууга болот. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинде 2016-жылы Санкт-Петербург шаарынын мамлекеттик архивинен алынып келинген, XIXк. тарыхына байланышкан архивдик документтер сакталып турат. Архивдик документтердин ичинен №160, №1398 архивдик фонддор элдик сотторго байланышкан документтер кездешет.

Экинчи, топтогу тарыхый булактарга совет мезгилине чейинки орус саякатчыларынын, колониалдык доордогу административтик чиновниктердин кошууга болот. Алардын катарына катарына Ч.Валиханов, П.Семенов, М.Венюков, Г.Бардашев, орус бийлигинин кызматкери Г.Загряжский, Шкапский, А.Талызин ж.б. Диссертациялык эмгекте аталган авторлордун эмгектерин булакнаамалык жана тарыхнаамалык таризде колдонулат, анткени, аталган авторлор саякаттоо мезгилинде, кызмат аткарууда түздөн- түз кыргыздардын турмушу, чарбасы, коомдук-саясий абалы ж.б. тармактары боюнча өздөрү күбө болушкан тарыхый фактыларды сүрөттөшкөн.

Үчүнчү, топтогу тарыхый булактардын катарына отчетторду жана ревизиялардын материалдарын кошууга болот. Маанилүү отчеттордун катарына Түркстан крайын 1867-1888-жылдары башкарган К.П.Кауфман тарабынан түзүлгөн «Проект всеподданнейшего...» отчетун кошууга болот. К.П.Кауфмандын аталган отчетунда ар бир облусттагы 14 жыл ичиндеги аткарылган иштерге анализ берилген. Фергана жана Семиреченский облусттары боюнча алардын социалдык-экономикалык абалы жана калкы боюнча конкреттүү материалдарды алууга болот.

Баалуу тарыхый булактардын бири - бул К. К. Палендин материалдары. Туркестан крайындагы административтик башкаруу системасын ревизиялоо максатында 1908-1910жж сенатор К. К. Палендин жетекчили астында жумушчу топ тарабынан ревизиялоо иштери жүргүзүлүп, жыйынтыгында ар бир тармактагы абалды (крайлык, областык, уездик, шаардык башкаруу, салык, тоо иштери, жер маселеси ж.б) чагылдырган көлөмдүү материалдар топтолуп, ал материалдар өз алдынча эмгек катары жарыяланган.

XX к. башындагы Жети-Суу уездинин Пишпек, Пржевальск уездериндеги социалдык-экономикалык абалды сүрөттөгөн тарыхый булактардын катарына П. П. Румянцевдин жетекчилиги астында чогултулуп, анализделинип жарыяланган эмгектерди кошууга болот. Пишпек уездине арналган эмгегинде орус кыштактарынын пайда болушу, калктын курамы, дыйканчылык, мал чарбачылыгы туурасындагы статистикалык маалыматтар берилген.

Тарыхый булактардын төртүнчү тобун кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын сүрөттөгөн кызыктуу тарыхый булактардын катарына

“материалдарды...” обзорлорду, статистикалык обзорлор түзөт. Колониалык доордо көчүрүп келүү башкармачылыгынын “Главное управление землеустройства и земледелия” башкармалыгы уездердеги жер маселесин аныктоо максатында текшерүү иштерин жүргүзүп, уездер боюнча статистикалык топтолгон “Материалдар” аттуу жыйнактарга басып чыгарган. “Материалдар...” аттуу жыйнактардан Фергана областынын уездеринде жашаган көчмөн, отурукташкан калктын дыйканчылыгы, мал чарбачылыгы, жерди иштетүү, сууну колдонуу тартиби, айыл боюнча түзүлгөн таблицалар, үрөн себүү боюнча түзүлгөн таблицалар, комбинациялык таблицалар ж.б. кызыктуу фактылар орун алган..

Маселен, 1913-ж. “Переселенческое управление” тарабынан Чу дарыясынын жана Талас өрөөнүн алдынкы аймагында жашаган кыргыздардын чарбалык жана жер иштетүүсүн изилдеген статистикалык маалыматтар кызыгууну жаратат. “Материалы...” аттуу жыйнактан азыркы Таластык кыргыздардын жер иштетүү абалы, аренда, байлардын кедейлерге кызмат аткаруусу боюнча фактылар келтирилет.

Колониалдык доордогу тарыхый булактардын катарына “Обзорлорду” “Статистикалык обзорлорду кошууга болот. Аталган обзорлор ар бир облус боюнча аскер-губернатордун отчетуна кошумча тиркеме катары ырааттуу түрдө жарык көрүп турган. «Обзорлор» ар бир областагы социалдык-экономикалык абал, административдик башкаруу, салык саясаты, чарбалык, соода иштери, калктын курамы, дыйканчылык, мал чарбачылык ж.б. тармактар боюнча статистикалык маалыматтарды жарыялап турган. Демек, «материалдар», «обзорлор» ХХк. башындагы кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын, өзгөчө чарбалык турмушун сүрөттөгөн статистикалык кызыктуу булактар бөлүп саналат.

Бешинчи топтогу булактарга колониалдык доордо түзүлгөн жыйнактар, мезгилдүү басма сөз органдарын, эл каттоонун материалдары түзөт. Туркестан генерал-губернатору кызматында 14 жыл эмгектенген К.Кауфмандын тапшырмасы менен белгилүү библиограф М.И.Межов тарабынан 591 томдук “Туркестан жыйнагы” түзүлгөн. Бул жыйнак коомчулукта “Межовдун жыйнагы” деген атка конгон. Туркестан жыйнагында илимий иште каралып жаткан кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалы, чарбалык, соода маселелерин чагылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн чакан билдирүүсүнөн тарта көлөмдүү өз алдынча жарык көргөн эмгектер топтолгон. Маанилүү булактардын катарына «Туркестанские ведомости» газетасын кошууга болот. Учурунда газета үчүн материалдар жеринен корреспонденттер тарабынан чогултулуп, тарыхый окуялар, өзгөчө орус келгиндери менен жергиликтүү элдин ортосундагы алакалар сүрөттөлгөн.

Алтынчы топтогу тарыхый булактардын катарына-жергиликтүү санжыра материалдарын кошобуз. Албетте санжыра материалдарын илимий изилдөөдө колдонууда тарыхый шектүүлүк, тарыхый-салыштырмалуулук ыкмаларын колдонуу талап кыланат. Жергиликтүү тарыхый булактардын катарына Талып Молдонун санжырасын, Ы.Абдырахмановдун кол жазмасын кошууга болот.

Демек, кыргыздардын социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүгө анализ берүүчү тарыхый булактар жетиштүү.

Диссертациялык эмгекте изилдөөнүн объектиси, предмети аныкталып, тийиштүү илимий методдор, принциптер колдонулду.

Изилдөөнүн негизги объектиси XIXк. аягы -XXк. башындагы салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү. Каралып жаткан мезгилдеги салтуу кыргыз коому туурасында сөз болгондо көчмөн жарым көчмөн чарбалык турмушта жашап, патриархалдык-уруулук түзүлүш мамилелери сакталган. Патриархалдык-феодалдык коомдун негизги массасын чон эмес сандагы малга ээ болгон- букара чарсы түзгөн. Ар бир топтун башында феодалдык-уруулук “ак сөөк” катмарлар (байлар, манаптар) турушкан. Патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн өзгөчөлүктөрүнүн бири урук-уруулук, туугандык (ата, апа тарабы, куда-сөөктүк багыттары боюнча) “уруулук биримдик”, “тууганчылдык жакындык”, “кандаш туугандык” ж.б.салтуу түшүнүктөрдүн үстөмдүк кылышы, анын мүнөздүү белгилери. Аталган салтуу элементтер ак сөөк менен букаранын ортосундагы мамилелерге өз таасирин тийгизген. Бай катмарлар уруулук принциптерди сактоо менен букара катмарларын жалдап иштетүү, кулчулук, күчүн колдонуу сыяктуу мажбурлоо иштерди аткарткандыгына карабастан, салтуу нормаларды сактап келишкен.

Изилдөөнүн предмети. Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформациялануу процесси. Кыргызстандын Россия империясынын курамына каратылышынын натыйжасында административдик жаңы башкаруу системамы киргизилип, элдик башкаруу органдары түзүлүп, шайлоо нормасы практикалана баштаган. Көчүрүп келүү саясатынын жүрүшү, көчмөн, европалык маданияттын ортосундагы синтездешүү процессине кеңири шарт түзүлгөн.

Изилдөө ишиндеги кеңири колдонулган методдордун бири бул-тарыхый-салыштырмалуулук методу болуп саналат. Тарыхый-салыштыруу методун колдонуу аркылуу колониалдык доордогу Фергана областы менен Жети-суу областарынын уездеринде жашаган дыйкандардын ортосундагы дифференциялык процесстердин жүрүшүн салыштырууга мүмкүндүк берди.

Тарых илиминдеги маанилүү методтордун бири, - бул тарыхый-генетикалык метод болуп саналат. Тарыхый-генетикалык методтун негизги максаты тарыхый фактыларга аныктама берүү, алардын себептерин, өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана натыйжаларына баа берүү болуп саналат. Маселен кыргыздардын коомдук түзүлүшүндөгү букара катмарларынын келип чыгышы, жаралышы жалпы бир тарыхый мезгилге туура келбейт. Аталган методду колдонуу аркылуу мандикер, чайрикер, жатакчы, малай ж.б. социалдык катмарлардын пайда болушунун генезисин XX к. башындагы жаңы чарбалык мамилелердин жаралышынын натыйжасы катары кароо зарылдыгы жаралат.

Ал эми тарыхый-типологиялык методду колдонуу аркылуу салтуу кыргыз коомундагы социалдык катмарларды бир канча типтерге бөлүп кароого мүмкүндүк жаратат. Типтерге бөлүүнүн башкы критерийлеринин бири

социалдык катмарлардын мүлктүк ажырымы, жерге, малга карата болгон жеке менчик формасынын айырмачылыктарын атап кетүүгө болот.

Диссертациялык эмгекте, салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформациялануу маселесине анализ берип жатып, анын айрым методологиялык жагдайларына анализ жүргүзүү аркети жасалат. Трансформациялык процесстердин жүрүшүнүн методологиялык маселелеринин катарына төмөнкү факторлорду атоого: а) Россия империясынын жаңы административдик башкаруу системасынын киргизилиши; б) Оторлоштуруу саясаты; в) колониалык доордогу жер маселеси. Ар бир аталган факторлорго кеири талдоо аркети жасалат.

Үчүнчү бапта “Кыргыздардын социалдык-экономикалык турмушунун трансформацияланышы” деп, аталып XIX к. экинчи жарымы-XXк. башындагы көчмөн жарым көчмөн кыргыздардын чарбалык турмушундагы өзгөрүүлөр, акча-товар мамилеринин пайда болушу, сооданын өнүгүшү, отрукташууга багыт алуу процесстерине талдоо жүргүзүлөт. Кыргызстан Россия империясынын курамына каратылгандан кийин, оторлоштуруу саясатынын натыйжасында жер иштетүүчүлүк, мал чарбачылык тармагында өзгөрүүлөр орун ала баштаган. XIXк.экинчи жарымында кыргыздардын негизги чарбалык турмушу дыйканчылык-отурукташкан, көчмөн-мал чарбачылык тиби сакталып кала берген. Меселен П.П.Румянцевдин маалыматы боюнча Пишпек уездинде жашаган жергиликтүү кыргыздардын 84,89% көчмөн шартта жашап турушкан. Ал эми Кыргызстандын башка аймактарында да көчмөн турмуш үстөмдүк кылган. К.Усонбаевдин маалыматы боюнча Кетмен-Төбө, Чаткал аймактарындагы тоолуу аймактарда жергиликтүү калктын 84,7% көчмөн болушкан .

XIX к. экинчи жарымынан тарта кыргыздардын салттуу чарбалык (дыйканчылык, мал чарба чылык) турмушу өзгөрүүгө душар боло баштаган. Чарбалык турмуштагы трансформациялык процесстердин жүрө башташынын негизги факторлорунун бири - бул Россия империясынын көчүрүп келүү саясаты жана Чыгыш Туркестан тараптан жүргөн миграциянын күчөшү. Орус, украин, татар, уйгур, дунган, корей ж.б. улуттун өкүлдөрүнүн көчүп келиши, жергиликтүү көчмөн-мал чарбачылык, отурукташкан-дыйканчылык шартта жашап турган кыргыздардын салттуу чарбалык турмушунун өзгөрүшүнө чоң таасир тийгизе баштаган.

Кыргыздар салттуу дыйканчылык маданиятында таруу, буудай, арпа өстүрүп келген болсо, орус келгиндеринин келиши айыл чарбасында дыйканчылык жүргүзүүнүн жаны түрлөрү: пахта, картошка, коон, дарбыз, тамеки, күрүч ж.б. өндүрүшкө кире баштаган. Орус келгиндеринин таасиринен улам кыргыздар акырындап кышкы, жазгы себүү ыкмаларын өздөштүрүшүп, буудай, арпа, гречка, бакча жана огород өсүмдүктөрүн өстүрүүнү өздөштүрө башташкан.

Жер иштетүүчүлүктүн маданияты да өзгөрө баштаган. Эң алгач дыйканчылык тармакта айыл чарба эгиндеринин жаңы түрлөрү болгон пахта, күрүч, картошка, гречка, тамеки, беде, дарбыз, коон ж.б. өстүрүү тарап, өзгөчө

беде өстүрүү кеңири өнүгө баштаган. Алсак 1912-жылы Андижан уездинде жашаган кыргыздар 596 чарчы метрге, Пржевальск уездинде болсо-390 чарчы метрге, Пишпек уездиндеги кыргыздар- 19673 чарчы метр жерге беде айдашкан. Дыйканчылык чарбасында эгиндин, мөмө-жемиштин жаңы түрлөрү (сорттору) колдонула баштаган. Маселен 1869 жылы Түп суусунун жээгинде жашаган кыргыздар жазында суулуу жерге айдоо айдашып, бадыраң, дарбыз, картошка, кызылча, сабиз, түрп, күн карама, ашкабак эгиндерине өтүшкөн. Ал эми, 1869 жылы биринчи ирет орус келгиндери Ыссык-Көлдүн жээгине күзгү, жазгы кара буудай, күзгү буудай, сулуу жана гречка айдашкан.

Дыйканчылыктын жаңы түрлөрүнүн пайда болушу, жерди иштетүү ыкмаларынын өздөштүрүлө башташы, жыл санап дан эгиндеринин жаңы сортторун колдонуу калк арасында эгинчи катмарлардын жаралышына алып келген. Дыйканчылыкта жалданып иштеген эгинчи, батрак чайрикер, мандикер сыяктуу катмарлар жаралышына шарт түзүлгөн. Орус-келгиндери кыргыздардын жерлерин арендагы алуу, тескерисинче малсыз кедей катмарлар орус кулактардын чарбасында жалданып иштөө өнүгө баштаган.

Орус келгиндеринин келиши менен жерди иштетүүдө темир соко, мала, таш катоктор (тегиздөөчү шайман), чөп чабуучу жабдыктар, дан сапыруучу шайман (веялка) ж.б. жаңы эмгек шаймандары колдонууга кирген. Жер айдоодо колдонулуп келген жыгач буурусунду бара-бара орус сокосу, темир мала алмаштыра баштаган. Кыргыздар өгүздүн күчү менен жерди малалоо салтынан, орустардын таш катокторун колдонуу ыкмасына өтө баштаган.

Албетте орус келгиндеринин келиши экономикалык, маданий тармакта жаңы өзгөрүүлөрдү жарата баштаган. Г.Генс Пишпек уездинде жашаган кыргыздардын турмушу менен жакындан таанышып, алардын салттуу жашоосунда орун алып жаткан өзгөрүүлөргө токтолуп: “жаны турмуш, жаңы таасирлер кыргыздарда көрүнүп турат. Алар отурукташууга көнүшүп, жер иштетүүчүлүккө жакындашып, акырындап өздөрүнүн адаттарын өзгөртө баштады. Өздөрүнүн продукцияларын сатууга, сатып алууга үйрөнө башташты...”-деп эскерген. Албетте кыргыз коомундагы жүрүп жаткан трансформациялык процесстер прогресивдүү мүнөздө ээ болуп, кыргыз коомунда жаңы көрүнүштөрдү жарала баштаган.

Дыйканчылыктагы жүргөн өзгөрүүлөр кыргыздардын мал чарбачылык тармагында да өзгөрүүлөргө алып келе баштаган. Орус келгиндери пародалуу ийри мүйүздүү мал, астрахандык уяң жүндүү койлорду, оор салмактагы аргымактарды, жүк ташуучу аттарды кармашып келишендиги белгилүү. Мал чарбачылыгындагы өзгөрүүлөрдүн бири тоют камдоо ыкмасынын кыргыздар тарабынан колго алынган. Орус келгиндеринин таасири астында жайкысын чөп оруп, кышка тоют камдоо ыкмасына өтө баштаган. “Туркестанский ведомости” газетасы “мурун чөптүн калың жерлери гана орулган болсо, эми болсо орустар, кыргыздар тарабынан катар орулуп жатат” - деп жазган. Кышкысын тоют сактоо үчүн кыргыздар атайын кашарларды салып күн мурунтан тоют камдашып, малды тоюттандыруунун регулярдуу (стойловой формасына) формасына өтүшсө, мал кармоо үчүн стационардык жабык

кашарларды тургузушуп, өзгөчө кышында, айрым учурда мал регулярдуу карамала баштаган..

Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдүн бири- бул көчмөн кыргыздардын отурукташууга өтүү тенденциялары. К.Кауфман белгилегендей ал төмөнкү себептерден улам жаралган: а)көчүү кедей чарбалардын жетиштүү мал-жандыгы болбогондугу, үй-бүлөнүн экономикалык жактан бакубаттуулугун артырган эмес; б) жут каптаган жана карары жок калган учурда, эң негизгиси кедей-малчылар жакырданган мезгилде; в) уруу-аристократтарын башкаруусун айылдык старшинди жана бийлер шайлоо учурунда алмаштырууда, жакырларга жардам көрсөтүп турушкан уруулук патриархалдык байланыштарынын жоюлушу, «эң низгиси көчүп жүрүү шартын жана анын чегине тоскоол жарата баштаган түтүн санынын жана мал башынын көбөйүшү. ж.б. себептер таасир эткен. 1900-жылы Пишпек уездинде алгачкы отурукташкан Таш-Төбө кыштагы пайда болгон. Айрым толук эмес маалыматтар боюнча 1910ж. карата Пишпек уездинде отурукташууга өтүүнү каалган 11694 чарбаны бириктирген 30843 адам, Пржевальск уездинде 1199 чарба (4690 адамдан турган), Нарында уездинде болсо 2971 чарба (6140 адамдан турган) каалашкан. Ал эми 1913-жылга карата Пишпек уездинде 15,1% кыргыздар отурукташууга өтүшкөн. 1911-1913жж. Фергана областында 5 уездинде Переселенческое башкармачылыгын статистикалык отряды тарабынан чарбалык- турмуштук изилдөө иштерин жүргүзүшкөн, изилдөө иштери 21 болуштукту камтып, 168229 адам жашаган 30612 чарбасы такталып, алардын ичинен 3242 чаарбасы отурукташкан чарба катары эсептелген.

Салттуу көчмөн чарбачылыкта жашап келишкен кыргыздардын отурукташууга карай ыкташы Россия империясынын жаңы административдик саясатынын киргизилиши, уруулук айылдык общиналык түзүлүштү жоюга карата багытталган саясаты болгон. Белгилүү болгондой айылдык общиналык түзүлүштүн экономикалык негизин жана уруунун мүлктүк кызыкчылыгы жер түзгөн.

Белгилей кетсек, көчмөндөрдүн массалык түрдө отрукташууга багыт алышын колониалык бийлик колдогон эмес, алардын бийликке кайрылуулары жылдап чечилбей келген. Букара катмарларына карата болгон бийлигин, өздөрүнүн үстөмдүгүн жана алардын салык төлөөдөн баш тартаарын сезишкен бай катмарлары да отрукташууга каршылык көрсөтүшкөн.

Трансформациялык процесстердин жүрүшүнө тездеткен факторлордун катарына акча-товар мамилелеринин, сооданын өнүгүшүн атоого болот. Соода жүргүзүүнүн негизги үч формасы: кыдырып айырбаштоо, мезгилдүү-ярмаркалык жана стационардык түрү өнүгө баштаган. Кыдырып-айырбаштоо нагыз көчмөндөргө таандык болсо, мезгилдүү-ярмаркалык- жарым-көчмөн отурукташкан, стационардык болсо отурукташкан чарбаларга таандык болгон.

Социалдык түзүлүштөгү жүрүп жаткан өзгөрүүлөр ХХк. башында соода жүргүзүүнүн акыркы эки формасын өнүктүрүүгө өбөлгө жараткан Акча-товар мамилеринин өнүгүшүнүн натыйжасында соода кылуунун прогрессивдүү

формасы катары саналган- ярмаркалык жана стационардык формалары жайылган. Соода, акча-товар мамилелеринин өнүгүшү, соодагерлик ишти аркалап, пайда көрө баштагандарды эл арасында алып-сатар, кызыл-кулак деп атала баштаган. Сооданын өнүгүшү бай катмарлардын (манап, бай, бий) мал жана дыйканчылык продукциялары менен соода кылуу аркылуу акырындап соодагерлик жасап, алып сатар катмарына айланууга шарт түзгөн. Калк арасында бай-соодагер атыккан кызматтын аркалагандар түптөнө баштаган.

Акча-товар жүгүртүүнүн, соода мамилелеринин өнүгүүсү отурукташкандыйканчылык, көчмөн-мал чарбалыктан өндүрүлгөн продукциянын, малдын, жер ээлиги байлардын колун топтолушун, шарттап кедейленген жаңы катмарлардын пайда болушун жараткан. Кедейленген жаңы катмарлар жалданып мал багып, жер иштетип кошумча эмгек аткарып турмуш-тиричилик жасоого өтүшкөн. Жакырданган топтор айыл чарбасында, (мал чарбасы, дыйканчылык тармагында) шаарларда кошумча айлыка иштөөгө мажбур болушкан. Кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндө мүлктүк теңсиздик боюнча айырмаланган жаңы катмарлар түзүлгөн. Жер үлүшүнө карата “ак сөөк” жана букара катмарларынын ортосундагы өндүрүш ресурстарына карата болгон айырмачылык, тагыраак белгилесек, мапаптардын же үлүшүн өзүнө ыйгарып алуудагы мүмкүнчүлүгү, катмарлардын ортосундагы жиктешүүнү жараткан. Тийиштүү кызматты аткарган ак сөөк катмарлардын материалдык байлык топтоо, өндүрүш каражаттарына карата болгон артыкчылыктарга ээ болушкан.

Төртүнчү бап “Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү катмарлашуу” деп аталып “ак сөөк” жана букара катмарларынын арасында жүргөн трансформациялык процеске анализ берүүгө аракет жасалат. Диссертацияда белгилегендей шартуу түрдө белгиленген “ак сөөк” катмарлардын ич ара топторго бөлүнүп, алардын арасындагы трансформациялануунун жүрүшү Россия империясы тарабынан киргизилген жаңы административдик башкаруу саясаты менен тыгыз байланыштуу.

XIXк. экинчи жарымынан тарта саясий аренага чыга баштаган социалдык катмарлардын бири манаптар. Манаптардын коомдогу ролун, алардын таасирин басаңдатуу аркеттери колониалык бийликтин максаттарынын бири болгондугуна карабастан, манаптар жаны башкаруу системасын өздөрүнө «ылайыкташтырып» башкарууга өтүшкөн. Ал эми экономикалык жактан алып караганда жер ээлигине, малга карата жүргөн мүлктүк теңсиздиктин терендешти, манаптардын ич ара жикке бөлүнүү процессин терендете баштаган. Жаңы административдик башкаруу системасыны киргизилип, башкаруу боюнча жаны “Жоболордун” кабыл алынып “ак сөөк” катмарлар коомдун социалдык түзүлүшүндө жаңы абалга (статус) дуушар бөлүшүп, алардын коомдогу абалы бийлиги, кирешеси, кадыр-баркы боюнча бааланышып, ич ара топко бөлүнүү процесси жүргөн. Манаптар төмөнкүдөй бир канча катмарлардан турушкандыгын аныктоого болот:

1) Чоң манап (ага манап)- бир чоң уруулук конфедерациянын башында туруп, ага уруунун ичиндеги кичине манаптар баш ийип турушкан. Чоң

манаптардын эл арасында аброюу өтө жогору болуп, башка манаптар алардан көз каранды болушкан. 2) Чынжырлуу-манап – аталышы манапчылык атадан балага мураска өткөндөрдү аташкан. Көпчүлүк учурда бул чоң манаптар арасында жүргөн. Бул категориядагы манаптар өзүнүн титулун мураскорлоруна калтыра алгандыктан ушундай атка ээ болушкан. 3) Кичине- манап (майда манап)- чоң манаптын башкаруусу алдында анын тууган уруктарынан дайындалган. Негизинен алардын башкаруусу алдында 100 түтүнгө чейин эли болгон. 4) Чала-манап, деп – кичине уруунун же уруктун башында тургандарды аташкан. Чала манаптар атайы дайындалган, ал титулун укумдан тукумга калтырууга укугу болгон эмес жана чоң манаптан түздөн түз көз каранды болушкан. 5) Чолок-манап-манаптар катмарынын эң төмөнкү иерархиясында турушкандар. Алар манаптарга тиешелүү баардык сапаттарга ээ болбогондуктан (материалдык байлык, мураскорлук ж.б.) кемсинтүү формасында-“чолок” манап аталышкан. 6) Букара-манап, манаптын тууган уруктарынан чыккандар, коомдо башка кыргыздарга караганда жогору турган. Манап деген аты болсо да, социалдык жактан өтө жарды карапайым болгондугунан улам “букара- манап” деген атка ээ болушкан. Эл арасында манап атка конуп, бирок тийиштүү материалдык байлыка ээ болбой, теги манаптардын уругунан болушкандар. Жогорудагы манаптардын ичиндеги бөлүнүү процесси тектик, материалдык байлык өлчөмү, бийлик-мансап даражасы, лидердик сапаты, боюнча айырмаланган. Аталган социалдык статусу, жеке касиети жогорудагы иерархиялык бөлүнүүнү жараткан.

Салттуу кыргыз коомдук түзүлүшүндөгү социалдык катмарлардын бири - бийлер, казылар. Көчмөн турмушта бий катмарынын пайда болушун аныктоо, хронологиялык белгилүү бир чекти атоо мүмкүн эмес. Салттуу кыргыз коомунда административдик функцияны аткарып келген бий катмары 1867-жылы 11-июлда кабыл алган Жобонун негизинде алардын функциялары өзгөрүүгө дуушар болуп, сот бийлиги административдик башкаруудан бөлүнгөн. 1867-жылы кабыл алынган Жобонун “соттун түзүлүшү” деген бөлүгүндө сот түзүлүшүнүн жаңы нормалары, принциптери каралып, сот түзүлүшүн реформалоонун жаңы этабы башталган. Алсак, 1867-жылдагы Жободо үч сот органы: аскердик сот империянын жалпы мыйзамдарына негизделген сот жана элдик сот иштей баштаган. “Аскердик-элдик” башкаруу системасынын жергиликтүү башкаруу органы катары 1867-жылы Жобонун кабыл алынышы менен салттуу бийлердин сот функциясы сакталып, казы соту жана бий соту калтырылып, “элдик сот” деп атала баштаган. Демек, каралып жаткан мезгилдеги колониалдык башкаруу салттуу коомдогу бийдин башкаруу милдеттерин өзгөртүп, анын адатка негизделген укуктарын бара-бара жоюуга багытталган Жобонун жаңы тартиптерин кабыл алышкан.

Салттуу кыргыз коомундагы катмарлардын бирин байлар түзүшкөн. Коомдогу жеке менчиктин, мүлктүк теңсиздиктин пайда болушу менен катар, негизинен малдуу катмарлардын арасынан байлар бөлүнүп чыккан. Көчмөн кыргыз коомунда мал менчиги анын саны байлыктын негизги көрсөткүчү катары эсептелинип, өз алдынча жайытка, короо-жайга, өзүнө караштуу

түтүнгө ээ болушкан оокаттуу адамдардын тобу салттуу коомдун бай катмарларын түзө баштаган. Ал эми ХХк. башында болсо, эл арасында бай топторго 80-100 чейин коюу, бир канча баш жылкысы, эчкиси болгон адамдарды атай баштаган. Салттуу кыргыз коомунда орун ала баштаган социалдык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында, өзгөчө жер үлүшүн бөлүштүрүүдөгү, жер иштетүүчүлүктөгү теңсиздиктен улам эбегейсиз байлык топтоого жетишкен бай топтор, өз ара жикке бөлүнүүгө учурай баштаган. Байлар төмөнкүдөй топторго бөлүнүшкөн: 1) кордолуу-бай- ата-теги бай, кордолуу-байдын теги бай болуп, анын байлыгы муундан-муунга мурас болуп өткөн. Ата-бабасынан калган малы көп болгондуктан кээде кордолуу байларды- “уюткулуу бай”, берешендигинен улам “март бай” атка да конушкан. Кордолуу-байлар эл арасында кадыр-барктуу келишкен, элге жакын болушуп, өзгөчө аш-тойлордой, өзүнүн берешендиги, айкөлдүгүн көрсөтүп элге жардам көрсөткөн. 2) Байлардын экинчи түрү “ордолуу-бай”. Ордо түшүнүгү хандын турган жери, хандын боз үйү, түшүнүгүн билдирет. Ордолуу бай-бул ири жеке менчик ээси, өз алдынча турган ордосу, жайы, болгон. Мураскор бай менен ордолуу байдын айырмасы, ордолуу байдын теги боюнча мураскор болбошу мүмкүн, бирок ири соодагер, тийиштүү менчик ээси болушу мүмкүн. 3) Сасык-бай- бул атка ал, эл арасында өзүнүн ач көздүгү, коркоктугу менен айырмаланган байларды аташкан. Эл арасында -кокуй бай-деген атка да конгон. Атайлап малын союп жебейт, өлгөн гана малынын этин жешет. 4) Сараң бай (колтукчу бай)- жакын сөөк-тамырына эчтеме бербей, сарандыгынан улам жогорудагы атка конгон. Б.Солтоноевдин пикиринде “башка бирөөгө кайрылбайт, өз малын аяп, көп минбейт”, “малына туз бербеген коңшусунун, жаки башка бирөөнүн бир улагы келсе да, кубалап жиберет, ушул себептен улам “сараң бай”, “колтукчу бай” деген атка конгон.

5.) Жеке мерез бай. Жылдын төрт мезгилинде жалгыз көчүп, жалгыз жайлайт, элден бөлүнүп тиричилигин өткөрөт. Ошондон улам эл арасында: “Жаман атка жал бүтсө, жанына торсук байлайтпайт. Жаман эрге мал бүтсө, жанына коңшу кондурбайт” деген ылакап кеп жеке мерез байларга мүнөздүү болуп, аларды кээде “макоо бай”, “жеке мерез бай” деп да аташкан. 6.) бай-соодагер, бай-сүткор. Аталган байлардын тобу колониалык доордогу акча-товар мамилелеринин пайда болушу менен катар алып-сатарлык, соодагерлик кесипти аркалашып, материалдык байлык топтошуп, бай-соодагер атка конушкан.

Демек, колониалдык доордогу Россия империясыны тарабынан жүргүзүлгөн административдик реформалардын натыйжасында салттуу кыргыз коомунун жогорку катмарын түзүшкөн “ак сөөк” катмарлар тийиштүү кызматтык орунду ээлешип (айылдык старшин, болуш, бий) коомдо башка катмарлардан ээлеген даражасы менен айырмаланган. Алардын өндүрүш каражаттарын өзүнө ыйгарып алуу мүмкүнчүлүктөрү да, артыкчылык мүнөзгө ээ болгон.

Букаралар. Салттуу кыргыз коомундагы калктын негизги бөлүгү букара катмары түзгөн. Калктын негизги бөлүгүн түзүшкөн эл жалпысынан шартуу

түрдө букара аталып, алар өздөрүнүн малга, жерге карата болгон ээликтери, башка мүлктөрү боюнча айырмаланышып өз ара топторго бөлүнүшкөн. Социалдык топтордун ортосундагы экономикалык айырмачылыктын негизги өзөгүн малга, жерге карата болгон мүлктүк теңсиздик жараткан. Социалдык жиктешүүнүн натыйжасында букаралар ич ара бир канча топторго бөлүнө баштаган. Жатакчылыр. Бай – манап менен бирге көчүп – конуп жүрүүгө мүмкүнчүлүгү жок, кыштоодо калгандарды «жатакчылар» деп коюшкан.. Жатакчылар колониалык доордогу социалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон букара топтору.

Жатакчылардан тышкары батрак, малай, чайрикер, мандикерлерди ХХк башында пайда болгон катмарларга кошууга болот. Өзгөчө Кыргызстандын түштүгүндө чайрикерлер менен мандикерлер деп аталган жаңы катмарлар көбөйө баштаган. Чайрикерлер өзүнүн менчик жери жок болгондуктан бирөөнүн жеринде анын шаймандары менен эгин эгип, карап багып өстүрүп, оруп жыйнаган. Көпчүлүк мезгилде чайрикерлер жер үлүшү менен кошо эмгек шаймандарын арендага алып иштеткен. Мандикерлер. Букара катмарынын бул тобу эмгек каражатынан ажырап, убактылуу өзүнүн күчүн бай-манаптарга, кулактарга, өзбек жана дунган соодагерлерине сатып иштегендер. Мандикерлер жумушка жалданып чакырылып, чарба башчысы менен келишим түзүлүп, келишимдин шарты боюнча эмгектенет

Социалдык катмарлардын башка түрлөрү жалчы, малай деп аталышкан. Алар өздөрүнүн үй-бүлөсүн чарбасынын эсебинен багып жүрүүгө чамасы жеткен, ошо эле учурда кошумча иштөөгө муктаж болушкан. Алар көбүнчө чабан, жылкычы, же болбосо эгин мезгилинде эгин талаасында жалданып иштешкен, бир жылдык мөөнөт менен. Көпчүлүк учурда жалчы, малчылар байлардын үй-бүлөсүн тейлешкен

Батрактар. Батрактар- булар өзүнүн чарбасы болбогон, калктын эң кедей катмарын түзүшкөн. Батрактар байлар тарабынан бир жылга жалданып, 30-40рубль акы төлөнгөн. Шарт боюнча батрактар байлардын үй-бүлөсү менен бирге жашап, кийим-кечеси да алардын мойнунда болгон. Батрактар байдын үйүндө чогуу тамактанат. Батрак кылуунун белгилүү бир тармагы болгон эмес, байдын үйүндө кандай жумуш болсо баарын атакара берген. Букара катмарынын кийинки тобуна малайлар, байкуштар, кулдарды кошууга болот. Аталган социалдык катмарлар Кыргызстандын Россия империясына каратылганга чейин эле жашап келишкен. Тийиштүү аткарган кызматы, болгон эмес. Бай катмарлардын үйүндө бирге жашап, бардык чарбалык, үй-бүлөлүк ишти аткара беришкен. Малайлар негизин малчы, жылкычы, койчу кызматын аткарып, байдын кол алдында жыл боюу эмгектенген топ. Кулдардан көп айырмаланган эмес, кулдарды сатылса, малайлар сатылган эмес.

Демек, XIXк. экинчи жарымы- ХХк. башында колониалык бийлик тарабынан жүргүзүлө баштаган жаңы башкаруу системасы кыргыздардын салттуу коомдук-саясий түзүлүшүн өзгөртүүгө учураткан. Туркестан крайын башкаруу бонча кабыл алынган бир катар “Жоболор” “ак сөөк” катмарларынын салттуу функцияларын өзгөртүп, империялык бийликтин көзөмөлүндө гана

калтырбастан, колониалдык бийликти колдогон “ак сөөк” катмардын өкүлдөрү жергиликтүү башкаруу органдарында тийиштүү кызмат даражага ээ болушкан.

- Коомдук-саясий, социалдык-экономикалык турмуштагы өзгөрүүлөр манаптардын арасында өз ара иерархиялык түзүлүштүн жаралышын жаратып, жаңы башкаруу системасына манаптар “ылайыкташуу” позицияны ээлешкен. Акча-товар, соода мамилелеринин өнүгүшү алардын социалдык абалын чындап, коомдогу ролун жогорулаткан.

- Экономикалык турмуштагы өндүрүш мамилелериндеги өзгөрүүлөрдүн жүрүшү, (акча-товар, соода, дыйканчылык маданияты, отурукташууга карай багыт алуу, жер, салык саясаты) букара катмарынын арасынан жаңы социалдык топтордун жаралышына шарт түзгөн.

КОРУТУНДУ

XIX к.экинчи жарымы – XX к. башы Кыргызстандын тарыхындагы маанилүү саясий, социалдык-экономикалык, маданий өзгөрүүлөргө дуушар мезгил. Кыргызстан Россия империясына каратылышы менен коомдук түзүлүштүн бардык тармактарын империя жүргүзө баштаган колониалдык саясатка дуушар болуп, каратып алуу, күч колдонуу, бюрократиялык башкаруу системасынын бекемделишине карабастан, социалдык-экономикалык тармакта трансформациялык процесстер жүрө баштаган. Көчмөн кыргыз элинин турмушундагы узак тарыхый мезгилди өзүнө камтып, бир этноско таандык адат, салт, үрп-адаттардын жыйындысынан түзүлгөн салттуу коомдук түзүлүш өзгөрүүгө учураган.

XIX к.экинчи жарымы – XX к. башындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр жер иштетүүчүлүккө (дыйканчылык) карата болгон көчмөн, жарым көчмөн чарбалардын мамилесинин өзгөрүшү, империянын көчүрүп келүү саясатынын натыйжасында орус келгиндеринин көчүп келиши, айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасын салыштырмалуу өзгөртүүгө шарт гана түзбөстөн, жер иштетүүчүлүк “маданиятын” өзгөртүп, көчмөн чарбалар үчүн кызыкчылык жаралган. Каралып жаткан мезгилде орус келгиндеринин, Чыгыш Түркөстан аймагынан көчүп келишкен этностордун, жергиликтүү эл менен бирдикте чарба жүргүзүү шартынын жаралышы, өз ара таасирлери, жер иштетүүчүлүктүн өзгөрүшүнө гана алып келбестен, социалдык түзүлүштү өзгөртө алган.

Көчмөн жарым көчмөн кыргыз чарбасынына жер иштетүүчүлүктү өздөштүрүү, айыл чарбасында колдонуучу жаңы эмгек шаймандарынын пайда болушу (отурукташууга өтүү), чөп чабуу, тоют камдоо, стационардык турак-жай жана мал чарбасы үчүн түнөк (стойбища) курула баштаган. Дыйканчылык кесипке карата көчмөндөрдүн арасындагы ага карата мамиле өзгөрүп, кызыкчылык күчөгөн. Айыл чарбасында дыйканчылык үчүн колдонуучу жаңы эмгек шаймандарына карата талап жогорулаган.

Экономикалык тармактагы жүргүзүлүп жаткан империянын саясатынын таасиринде көчмөн, жарым көчмөн кыргыз чарбаларынын арасында

отурукташуу процессинин алгачкы этабы башталган. Эволюциялык мүнөзгө ээ болгон отурукташуу жараяны XX к. 30-жылдары совет мамалекетинин социалдык-экономикалык модернизациялоо процессинин натыйжасында аяктаган.

Кыргыздардын чарбалык турмушундагы өзгөрүүлөр мал чарбачылык турмушта да жүрө баштаган. Мал асыроонун ыкмасы өзгөргөндүгүнө карабастан, административдик реформалар малдын башы кыскартууга алып келген. Малсыз топтор, жакырчылыктан сактануу, жутчулуктун таасири көчмөндөрдүн отурукташуусун тездеткен негизги факторлордун бири болгон.

Колониалдык саясатын агрардык тармактагы жүргүзгөн саясаты кыргыздардын өзгөчө 1886-жылдан кийинки “Жободон” кийин колониалдык бийликтин толук бекемделиши, чиновниктик-бюрократиялык аппараттын түзүлүшү, “ашыкча жер” деген шылтоо менен жер үлүштөрүн, эгин таалааларды, суулуу жайыттардын кыскарышы социалдык жаны топтордун жаралышын, катмарлардын ортосундагы тесиздиктин күчөшүнө өбөлгө түзгөн. Демек, дыйканчылык маданиятынын өнүгүшү менен катар жер иштетүүчүлүк кыргыздар үчүн өзүнүн социалдык-экономикалык жана саясий статусун жогорулатуучу көрүнүшкө айлана баштаган.

Ал эми XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы көчмөн жарым көчмөн чарбалардын отурукташууга карай багыт алышы, акча-товар мамилелирин пайда болушу салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндө катмарлашуу процессин күчөтүп, коомдо сүткорлор, соодагерлер, кызыл-кулактар сыяктуу жаны социалдык топтор пайда болгон.

Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстер ак сөөк катмарларынын арасындагы жаңы топтордун жаралышына алып келген. Түркөстан крайын башкаруу боюнча кабыл алынган “Жоболордо” көрсөтүлгөн “Элдик башкаруу” органдары түзүлүп, манап, бай, бий катмарларынын башкаруучулук функциялары түзүлүп, алар колониалдык системанын шартына жараша, киреше жаратуучу булактарды өздөрүнө ыйгарып алуу мүмкүнчүлүгүн жаралган. Көчмөн жарым көчмөн шартта жашаган кыргыздардын ак сөөк топторунун катмарлашуусунда стратанын негизги белгилери катары бийлик, менчик негизги көрсөткүчкө айланган. Мындан сырткары, ак сөөк катмарларынын коомдук абалынын (статусун) аныктоочу белги катары алардын эл арасындагы кадыр-баркы да маанилүү ролду ойногон. Аталан көрсөткүчтөрдүн жыйындысы, ак сөөк катмарлардын ич ара топторго бөлүнүшүн шарттап, манаптар, байлар, бийлер башкаруучулук кызмат орунду ээлеши, тийиштүү менчик каражатына ээ болушу жана кадыр-баркына жараша ички иерархиялык (ранга) топторго бөлүнүүгө, алардын статусунун өзгөрүүсүнө алып келген. Демек, салтуу кыргыз коомунун ак сөөк катмарларынын ичиндеги трансформациялык процесстердин башкы белгиси катары, бийлик, менчик, кадыр-барк-алардын статустук абалын аныктоочу көрсөткүч болгон.

Империянын башкы максаты жергиликтүү башкаруу органдарына шайлоо системасын киргизүү менен урук-ууулук башкарууну гана жойбостон,

таасирдүү, авторитеттүү бай катмардын өкүлдөрүн колониалдык бийлектен көз каранды кылуу, алардын укуктарын чектөө башкы “элдик-аскердик» башкаруунун түпкү маңызы болгон.

Жергиликтүү башкаруу органдары(болуштук, айылдык) башкаруу аткаруучу органга айлануу менен саясий аренага чыккан мапаптар жаңы саясий түзүлүшкө «ылайыкташып» жеке мүлк чогултуу,букара катмарларына карата болгон эзүүсү күчөгөн. Мүлктүк теңсиздиктин жаралышы ак сөөк катмарларынын арасында иерархиялык түзүлүштүн жаралышын шарттаган. Ошол эле учурда колониалдык бийлик империянын тажрыйбасын эске алуу менен элдик сот системасынын(бий, казы) түзүлүшүн сактоо менен акырындап алардын укуктарын чектөөгө өтө баштаган. Элдик сот башкаруу системасынын киргизилиши салттуу бий бийлигинин коомдук функциясын өзгөртүп, анын укуктарын чектөө саясатын жүргүзгөн. Жаңы административдик башкаруу системасы жергиликтүү элди жаңы башкарууга көнүүгө багыттап, өзгөрүүгө алып келген.

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр букара катмарларынын арасында ич ара топторго бөлүнүүсүн пайда кылган. Чарбалык турмуштагы жерди ишеттүү, арендага алуу, малсыз, короо-жайсыз топтордун отурукташкан турмушка багыт алуусу, социалдык жиктешүүнү күчөтүп, букара катмарларынын өз ара катмарлашуу, жашоо турмушунун өзгөрүүсүнө жол ачкан. Натыйжада, XXк башында чайрикер, мардикер, жатакчы, аштыкчы, эгинчи, батрак топтору социалдык жаңы катмар катары калыптана баштаган.

Демек, XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү трансформациялык көрүнүшкө дуушар болуп, аталган социалдык тармактагы өзгөрүүлөр совет доорунун жылдарында советтик мүнөздөгү стратификациялык түзүлүшкө ээ болгон.

Практикалык сунуштар

- Постсоветтик доордогу Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшүн аныктоодо, ага илимий баа берүүдө стратификациялык теорияны колдонуу аркылуу, учурдагы социалдык катмарларды, топторду аныктоо сунушталат. Анткени статификациялык теория ар бир катмардын өз ара байланыштарын, ич ара мамилелерин, учурдагы коомдун өнүгүшүнүн багытына жараша катмарларга карата болгон жаңы критерийлерди колдонууга мүмкүндүк берет.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. Пасанова К. Б. Салттуу кыргыз коомундагы озгоруулордун журушу: Социалдык катмарлар(XIXк.аягыXXк.башы) [Текст]К.Б.Пасанова //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2022. -№ 10.-С182-185
2. Пасанова К. Б Салттуу кыргыз коомунун социалдык тузулушунун изилдениши (XIXк.экинчи жарымы. XXк.башы) [Текст]К.Б.Пасанова // Наука,

новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2022. – №10. –С. 186-189

3. Пасанова К.Б Салттуу кыргыз коомундагы Букара катмары(ХІХк.экинчи жарымы. ХХк.башы) [Текст]К.Б.Пасанова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2023. – №1. – С.186-189

4. Пасанова К. Б Соода акча-товар мамилелеринин онугушунун социалдык өзгөрүүлөргө таасири. [Текст]К.Б.Пасанова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2024. – № 1.

5. Пасанова К. Б Трансформационные процессы в земледельческом хозяйстве кыргызов (вторая половина ХІХ. Начало ХХв). [Текст]К.Б.Пасанова //Международный журнал гуманитарных и естественных наук 2023. – №10-1(85).- С.38-43

6. Пасанова К. Б Переход к оседлости-кактрансформационный процесс кочевых кыргызов (вторая половина ХІХ. Начало ХХв). [Текст]К.Б.Пасанова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук 2023. – №12(87).- С.11-16.

Пасанова Клара Балтабаевнанын “Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн трансформацияланышы; ХІХ к. экинчи жарымы – ХХ к. башы) деген темадагы 07.00.02 – Ата мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: Салттуу кыргыз коому, социалдык түзүлүш, катмарлар, теңсиздик, жикке бөлүнүү, букара, манап, бийлер, баатырлар, жатакчы, батрак, мандикер.

Изилдөөнүн объектиси – Салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү

Изилдөөнүн предмети: Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстер

Изилдөөнүн максаты: Илимий изилдөөнүн максаты ХІХк. экинчи жарымы- ХХк. башындагы салттуу кыргыз коомундагы социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүн изилдөө.

Изилдөөнүн методологиялык негизин: илимий объективдүүлүк, тарыхый, социалдык принциптерди түздү. Илимий изилдөөнүн объектисине жараша тарыхый-салыштырма, тарыхый-генетикалык ж.б. ыкмалар колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

-Диссертациялык эмгектин илимий жаңылыгы катары постсоветтик доордун тарыхнаамасында изилдөөнүн көз жаздымында калып келген илимий маселенин коюлушу жана анын чечилишине аракет жасоо. Диссертант илимий маселенин толук чечилишине талапкер катары карабастан, постсоветтик доордун тарыхнаамасынын практикасында алгачкы ирет салттуу кыргыз

коомунун социалдык түзүлүшүнүн структурасын, социалдык стратификация теориясына таянуу аркылуу жаңы концептуалдык-методологиялык позициядан изилдөөгө аракет жасалды.

-изилдөөнүн илимий жанылыгы катары диссертациялык эмгекте системалык ыкманы колдонуу аркылуу, коомдун социалдык түзүлүшүнүн трансформацияланышын, коомдогу социалдык катмарлардын өз ара байланышы, алардын ич ара аракеттеринин тынымсыз өнүгүшүнүн жыйынтыгы катары бааланып, ар бир социалдык катмарларга тарыхый анализ берүү аракети жасалды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иштин материалдары, андагы илимий жоболор, көз караштар жана жыйынтыктар Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда, окуу-усулдук куралын жазууда, жогорку окуу жайдын тарых, юриспруденция багытында окуган студенттери дипломдук жана магистрдик иштерди жазууда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Пасановой Клары Балтабаевны на тему: «Трансформация социальной структуры традиционного кыргызского общества» (вторая половина XIX – начало XX вв.) на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – отечественная история

Ключевые слова: традиционное кыргызское общество, социальная структура, слои, неравенство, дифференциация, букара, манап, бии, баатыры, жатакчи, батрак, мандикер.

Объект исследования-социальная структура традиционного кыргызского общества

Предмет исследования: трансформационные процессы в социальной структуре традиционного кыргызского общества

Цель исследования: исследование хода трансформационных процессов в социальной структуре традиционного кыргызского общества во второй половине XIX - начала XX вв.

Методологическая основа исследования составили принципы научной объективности, историзма и социальные принципы. В соответствии с объектом научного исследования были использованы историко-сравнительный, историко-генетический и др. методы.

Научная новизна исследования. Научной новизной диссертационной работы является постановка и попытка решения научной проблемы, остававшей вне внимания в историографии постсоветской эпохи. Не являясь претендентом на полное решение научной задачи, диссертант впервые в практике историографии постсоветского периода попыталась исследовать

структуру социальной структуры традиционного кыргызского общества с новой концептуально-методологической позиции, опираясь на теорию социальной стратификации; научной новизной исследования является попытка дать исторический анализ каждому социальному слою путем применения системного подхода в диссертационной работе, рассматривая трансформацию социальной структуры общества, взаимосвязь социальных слоев в обществе как результат непрерывного развития их взаимодействия.

Практическое значение исследования. Материалы диссертационной работы, содержащиеся в ней научные положения, взгляды и выводы могут быть использованы при преподавании истории Кыргызстана и соседних народов, при написании учебно-методического пособия, при написании дипломных и магистерских работ студентами вузов, обучающимися по направлениям история, юриспруденция.

RESUME

Key words: Traditional Kyrgyz society, social structure and strata, inequality, division, bukara (poor people), manap (elite), biys (judges elected by the people), heroes, resident, worker, mandiker (hired worker).

The object of the study is Traditional Kyrgyz society's social structure

Subject of the research: Transformational processes in the social structure of Traditional Kyrgyz society.

The purpose of the research: The purpose of the scientific research is to study transformational processes in the Traditional Kyrgyz society's social structure in the beginning of the XX and the second half of the XIX century.

The methodological basis of the study created: scientific objectivity, historical and social principles. Depending on the object of scientific research distinguish historical-comparative, historical-genetic, etc. methods were used.

Scientific novelty of the study:

- As a scientific innovation of the dissertation work, the post-Soviet historiography of the post-Soviet era is the setting of a scientific problem that has been neglected in research and attempts to solve it.

Despite the dissertation as a candidate for the complete solution of the scientific problem, for the first time in the practice of historiography of the post-Soviet era, an attempt was made to study the structure of the social structure of the traditional Kyrgyz society from a new conceptual and methodological position by relying on the theory of social stratification.

- as a scientific novelty of the research, the transformation of the social structure of the society, the interrelationship of the social strata in the society, as a result of the continuous development of their internal actions, as well as an attempt to provide a historical analysis of each social strata were made in the dissertation work by using the systematic method.

Practical significance of the research.

The materials of the dissertation work, its scientific provisions, views and results can be used in teaching the history of Kyrgyzstan and neighboring peoples, in the writing of teaching aids, in the writing of diploma and master's theses by students studying history, law of higher educational institutions. .